SPORTCHINING NUTQIY ETIKETI TASNIFI

N.Sh Allaberganova,
O‘zbekiston davlat jismoniy tarbiya va sport universiteti BG 51-23 guruh talabasi
Ilmiy rahbar: **Z.U.Sultanova**

Annotatsiya: Ushbu maqolada sportchining nutqiy etiketi, uning shakllanishi, jamiyatdagi o’rni hamda sport faoliyatidagi ahamiyati yoritiladi. Sportchining nafaqat jismoniy, balki ma’naviy-axloqiy yetukligi ham muhim omil ekani ta’kidlanadi. Nutq madaniyati sportchining obro‘-e’tiborini oshirishda muhim vosita sifatida tahlil qilinadi.

Аннотация: В данной статье рассматривается речевой этикет спортсмена, его формирование, роль в обществе и значение в спортивной деятельности. Подчеркивается, что важным фактором является не только физическая, но и духовная и нравственная зрелость спортсмена. Культура речи анализируется как важный инструмент повышения престижа спортсмена.

Abstract: This article discusses the speech etiquette of an athlete, its formation, role in society and importance in sports activities. It is emphasized that not only the physical, but also the spiritual and moral maturity of an athlete is an important factor. Speech culture is analyzed as an important tool in increasing the prestige of an athlete.

Kalit so‘zlar: nutqiy etiket, sport madaniyati, kommunikativ kompetensiya, axloq, sportchi shaxsi, muomala madaniyati.

Ключевые слова: речевой этикет, спортивная культура, коммуникативная компетентность, этика, личность спортсмена, культура поведения.

Keywords:
speech etiquette, sports culture, communicative competence, ethics, athlete's personality, culture of behavior.

Til nafaqat estetik jihatdan bebaho qadriyat, balki muloqotning asosiy vositasi hamdir. Kundalik hayotda inson uyda, ish joyida, jamoat transportida, savdo markazlarida, ommaviy axborot vositalari orqali nutqdan faol foydalanadi. Ayniqsa, ona tili avlodlar o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlikni ta’minlovchi muhim omil sifatida to‘plangan bilim va tajribalarni keyingi avlodlarga yetkazish imkonini yaratadi. Atrof-muhit haqidagi dastlabki tasavvurlar, shuningdek, fanlarning fundamental asoslari aynan maktab ta’limi jarayonida shakllanadi.

Ta’lim tizimida “Ona tili” fani alohida o‘rin tutadi. U nafaqat o‘rganiladigan fan sohasi, balki ta’limning yetakchi vositasi sifatida ham ahamiyatlidir. Ona tili insonning intellektual va ijodiy salohiyatini rivojlantirishga ko‘maklashadi, mavhum tafakkurni shakllantirish, xotira va tasavvur qobiliyatlarini takomillashtirish, mustaqil bilim olish, shaxsiy kamolot va o‘z-o‘zini anglash jarayonlarini qo‘llab-quvvatlaydi.

Shu bois ta’lim jarayonining muhim maqsadlaridan biri shaxsning lingvistik rivojlanishini ta’minlash, adabiy til me’yorlariga rioya qilgan holda turli ijtimoiy va kasbiy sohalarda ravon nutq ko‘nikmalarini shakllantirishdan iboratdir. Ona tili bilimlarni eslab qolish va o‘zlashtirish jarayonida asosiy vosita bo‘lib, barcha o‘quv fanlari bilan uzviy bog‘liqdir. Uning puxta o‘zlashtirilishi boshqa fanlarni samarali o‘rganishga, shuningdek, kelajakda yuqori malakali mutaxassis bo‘lishga zamin yaratadi.

Til inson hayoti bilan uzviy bog‘liq bo‘lib, uni bilish, samarali muloqot qilish va kommunikativ jarayonlarda muvaffaqiyatga erishish zamonaviy jamiyatdagi shaxsning muhim xususiyatlari hisoblanadi. Ushbu jihatlar insonning turli sohalardagi yutuqlarini belgilash bilan birga, uning o‘zgaruvchan ijtimoiy sharoitlarga moslashishiga ham xizmat qiladi. Shu bois bugungi kunda ta’lim muassasalari bitiruvchilaridan nafaqat yuqori malaka, balki muloqot tamoyillarini, ayniqsa, nutq madaniyatini puxta egallagan bo‘lish talab etiladi.

Nutqiy etiket – bu jamiyatda qabul qilingan muomala me’yorlari asosida fikrni ifodalash, suhbatdoshga hurmat bilan murojaat qilish, o‘z fikrini madaniyatli tarzda yetkazish qoidalaridir Nutq madaniyati kasbiy tayyorgarlikning ajralmas tarkibiy qismi bo‘lib, har bir yosh mutaxassis og‘zaki va yozma muloqotning barcha turlarida erkin ifoda qila olishi, suhbatni mahorat bilan olib borishi va kundalik hamda biznes aloqalarida o‘zini ishonchli his qilishi muhim ahamiyat kasb etadi.

Nutq madaniyati va nutq odobi quyidagi asosiy tarkibiy jihatlarni qamrab oladi:

1. Og‘zaki va yozma adabiy til me’yorlarini (talaffuz, urg‘u, leksik birliklarni qo‘llash, grammatik va uslubiy qoidalarni ishlatish) puxta egallash hamda kommunikativ vaziyatlarga mos holda tilning ifodaviy vositalaridan samarali foydalanish mahorati.

2. Tilshunoslikning tilni ijtimoiy va madaniy jihatdan rivojlantirish hamda uni me’yorlashtirish bilan bog‘liq masalalarni o‘rganadigan sohasi. G‘arbiy tilshunoslikda bu jarayon "til madaniyati" atamasi bilan ham ifodalanadi.

Nutq madaniyatini shakllantirish adabiy tilni egallashning ikki asosiy bosqichini o‘z ichiga oladi:

Nutqning to‘g‘riligi va boshqa kommunikativ mahoratlar.

Nutqning to‘g‘riligi esa muayyan tilda so‘zlovchilar va yozuvchilar tomonidan qabul qilingan hamda an’anaviy ravishda saqlanib kelayotgan adabiy me’yorlarga qat’iy rioya qilish bilan tavsiflanadi. Shu bois, nutq madaniyati insonning intellektual va madaniy saviyasini aks ettiruvchi muhim omillardan biri hisoblanadi. Nutqiy mahorat nafaqat adabiy til me’yorlariga rioya qilish, balki mavjud variantlar ichidan mazmunan eng aniq, uslub va kommunikativ vaziyatga eng mos va ifodali shaklni tanlash qobiliyatini ham o‘z ichiga oladi. Masalan, “aka – oka – ako” yoki “kelyapti – kevotti – kelopti” kabi variantlardan biri adabiy me’yor sifatida tanlanishi lozim. Yuksak nutq madaniyati insonning umumiy madaniy darajasi, fikrlash qobiliyati hamda tilga bo‘lgan ongli hurmat va muhabbatini namoyon etadi. Nutq madaniyati nazariyasining asosiy tushunchalaridan biri til me’yorlaridir. Ushbu me’yorlar ijtimoiy til amaliyotiga ta’sir ko‘rsatish maqsadida tilning barcha darajalarida barqaror shakllarni, mavjud ziddiyatlarni va yuzaga kelayotgan tendensiyalarni ilmiy asosda o‘rganish orqali belgilanadi.

Nutq madaniyatining shakllanishi va rivojlanishida adabiyot, san’at, ommaviy axborot vositalari – radio, televideniye va davriy matbuot muhim o‘rin tutadi. Ayniqsa, adabiy tilni me’yorlashtirish va nutq madaniyati nazariyasini rivojlantirish jarayonida leksikografik manbalar, jumladan, izohli, imlo, talaffuz, o‘quv va boshqa maxsus lug‘atlar alohida ahamiyat kasb etadi.

XVI asrdayoq o‘zbek adabiy tilida nutq madaniyati shakllangan bo‘lib, unga xos me’yorlar mavjud bo‘lgan. Alisher Navoiy o‘zining ijodiy faoliyati davomida o‘z davrining nutq madaniyatini rivojlantirishga beqiyos hissa qo‘shgan. Keyingi davrlarda yashab ijod etgan Bobur, Muhammad Solih, Gulxaniy, Nodira, Ogahiy, Furqat, Muqimiy kabi adib va shoirlarning asarlarida ham o‘sha davr tilining xususiyatlari hamda nutq madaniyati o‘z ifodasini topgan. “Yaxshi so‘z – jon ozig‘i”, “Bug‘doy noning bo‘lmasa ham, bug‘doy so‘zing bo‘lsin”, “O‘ynab gapirsang ham, o‘ylab gapir”, “Har neni yemak – hayvonning ishi, har neni demak – nodonning ishi” kabi maqollar va hikmatli so‘zlarning xalq og‘zaki ijodida shakllanganligi ham o‘zbek xalqida nutq madaniyatiga azaldan katta e’tibor qaratilganligini tasdiqlaydi.

XX asrning 1920-yillaridan boshlab o‘zbek adabiy tilining nutq madaniyati xalq tiliga yaqinlashtirilgan milliy adabiy til me’yorlari asosida shakllana boshladi. Bu me’yorlarni ishlab chiqish va takomillashtirish jarayoniga tilshunos olimlar – Otajon Hoshim, T. N. Qoriniyoziy, S. Ibrohimov, Olim Usmon kabi tadqiqotchilar hamda adabiyot namoyandalari – Abdulla Qodiriy, Cho‘lpon, Avloniy, Fitrat, Oybek, G‘afur G‘ulom, Abdulla Qahhor kabi ijodkorlar katta hissa qo‘shganlar.

Sportchining nutqiy etiketi quyidagi jihatlarni o‘z ichiga oladi:

- hurmat bilan gapirish;
- to‘g‘ri va aniq fikr bildirish;
- hissiyotlarni nazorat qilish;
- bahs-munozarada madaniyatni saqlash;
- raqibga nisbatan hurmatli munosabatda bo‘lish.

Sportchining nutq madaniyatining ahamiyati

Sportchining nutqi uning ichki madaniyatini aks ettiradi. Yuksak nutq madaniyatiga ega sportchi: jamoada ijobiy muhit yaratadi, murabbiy ko‘rsatmalarini to‘g‘ri qabul qiladi, ommaviy chiqishlarda o‘zini erkin tutadi, muxlislar va yoshlar uchun o‘rnak bo‘ladi.

Aksincha, qo‘pol yoki noo‘rin nutq sportchining obro‘siga putur yetkazishi mumkin.

Sport jarayonida nutqiy etiketning namoyon bo‘lishi:

a) Murabbiy bilan muloqotda

Sportchi murabbiy bilan gaplashganda hurmatni saqlashi, e’tibor bilan tinglashi va qisqa, aniq javob berishi lozim. Bu intizom va professional yondashuvni ko‘rsatadi.

b) Jamoadoshlar bilan munosabatda

Jamoaviy sport turlarida nutqiy etiket ayniqsa muhim:

qo‘llab-quvvatlash;

tanqidni muloyim yetkazish;

motivatsiya beruvchi so‘zlardan foydalanish.

c) Raqiblar bilan aloqada

Raqibga hurmat sport etiketi asosidir. Sportchi: haqoratli so‘zlardan tiyilishi,

mag‘lubiyatda ham, g‘alabada ham o‘zini tutishi va sport ruhini saqlashi kerak.

d) Ommaviy chiqishlarda

Intervyu va chiqishlarda sportchi: ravon va tushunarli gapirishi, hissiyotlarini nazorat qilishi, jamiyat qadriyatlariga hurmat ko‘rsatishi zarur.

Nutqiy etiketni shakllantirish omillari

Sportchining nutq madaniyati quyidagi omillar ta’sirida shakllanadi:

- oilaviy tarbiya;
- ta’lim muassasalari;
- murabbiylarning pedagogik mahorati;
- jamoaviy muhit;
- shaxsiy o‘zini rivojlantirish.

Murabbiy bu jarayonda alohida rol o‘ynaydi, chunki u sportchiga nafaqat jismoniy, balki ma’naviy tarbiya ham beradi.

Nutqiy etiketi rivojlantirish yo‘llari

Sportchilarda nutqiy etiketi shakllantirish uchun: maxsus trening va mashg‘ulotlar o‘tkazish, nutq madaniyati bo‘yicha darslar tashkil etish, rolli o‘yinlardan foydalanish, mashhur sportchilar nutqini tahlil qilish, kitob o‘qish va so‘z boyligini oshirish tavsiya etiladi.

Muloqotning mohiyati haqida taniqli rus psixologi A. E. Voyskunskiy shunday ta’kidlaydi: “Aloqa ikki yoki undan ortiq subyektlar o‘rtasidagi jarayon bo‘lib, u faqat ikki tomonlama

bo‘lgandagina kommunikativ vazifani bajara oladi. Men sizni suhbatdosh sifatida tanlashim yetarli emas, muloqot yuzaga kelishi uchun siz ham meni suhbat sherigi sifatida qabul qilishingiz kerak. Bir tomonlama aloqa kommunikativ funksiyani bajarmaydi.”

Muloqot – bu shaxslar hamda ijtimoiy guruhlar o‘rtasida ma’lumot, tajriba, ko‘nikma va faoliyat natijalarining almashinuvi asosida yuzaga keladigan o‘zaro ta’sir jarayonidir. Kasbiy muloqot esa insonning professional faoliyati davomida boshqa mutaxassislar bilan amalga oshiradigan nutqiy munosabatlarini anglatadi.

Yuqorida biz “til” va “nutq madaniyati” tushunchalarini jamiyatning ijtimoiy-madaniy hodisasi sifatida tahlil qildik. Biroq, jamiyat alohida individlardan iborat bo‘lib, har bir insonning nutqiy faoliyati ham o‘ziga xos madaniy ko‘rsatkich hisoblanadi. Shu sababli, nutq madaniyatining shaxsiy shakli ham mavjud bo‘lib, u “inson nutq madaniyati” deb nomlanadi. Ushbu tushuncha insonning tilga nisbatan ongli munosabatini, undan foydalanish mahoratini hamda zarurat tug‘ilganda til kompetensiyasini yanada rivojlantirish qobiliyatini ifodalaydi.

Nutq madaniyati nafaqat so‘zlash va yozish qobiliyatini, balki tinglash hamda o‘qish ko‘nikmalarini ham qamrab oladi. Komillik darajasidagi kommunikativ mahoratga ega bo‘lish uchun inson ushbu barcha ko‘nikmalarni puxta egallashi lozim. Ushbu malakalarning shakllanishi kommunikativ jihatdan mukammal nutq tuzish, muloqot odobiga rioya qilish hamda psixologik jihatdan to‘g‘ri muloqot yuritish tamoyillari haqidagi bilimlarni o‘zlashtirishni talab qiladi.

Xulosa qilib aytganda, inson nutq madaniyati statik hodisa bo‘lib qolmay, til singari dinamik jarayondir va ijtimoiy hamda shaxsiy o‘zgarishlar ta’sirida rivojlanib boradi. Sportchining nutqiy etiketi uning professional faoliyatining ajralmas qismi hisoblanadi. U sportchining nafaqat sport maydonidagi, balki jamiyatdagi obro‘sini ham belgilaydi. Nutq madaniyatiga ega sportchi o‘z jamoasida ijobiy muhit yaratadi, yoshlar uchun namuna bo‘ladi va sportning ma’naviy qadriyatlarini targ‘ib qiladi.

Shu bois, sportchilarni tayyorlash jarayonida nutqiy etiketga alohida e’tibor qaratish zarur.

Adabiyotlar ro‘yxati:

1. Романова И. А. Словарь. Культура речевого общения: этика, прагматика, психология. – М.: Наука, 2009. – 304 с.
2. Формановская Н. Речевой этикет и культура общения. – М: Высшая школа, 1989. – С. 117.
3. Turdiyeva H. K. Nutqiy etiket birliklarining lingvopragmatik tadqiqi (fors va o‘zbek tillaridagi materiallar asosida): Filol. fan. dok. ...dis. – Toshkent, 2020. – 186 b.
4. T. Murod. “Yulduzlar mangu yonadi”. – M: Ziyo nashr. 2020.
5. Sultanova Z.U. O‘zbek tilidagi makro matnlarda nutqiy etiket va uning pragmatik tadqiqi. Filol. Fan. B. Fals. dok. ...diss. – Andijon, 2025. B. 98.